

ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЯК ОКРЕМОЇ ВЕРСТВИ СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті іде мова про виокремлення інтелігенції як окремої верстви в українському суспільстві наприкінці ХІХ – початку ХХ століття

Ключові слова: Інтелігенція, Україна, національна самосвідомість українців, суспільство, верства населення.

У ХІХ ст. інтелігенція остаточно оформилася як окрема соціальна верства населення. Її прогресивність у культурно-громадській і політичній діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не викликає ніяких сумнівів. Вона взяла на себе роль національної еліти, ставши на чолі національного відродження народу. Проте українське національне відродження пов'язується лише з національно свідомою інтелігенцією. Водночас інша її частина, значно більша за чисельністю, «успішно» прислужувала Російській та Австрійській імперіям. Саме тому так важливо перед розглядом основних питань теми з'ясувати виокремлення та шлях становлення інтелігенції як окремої верстви населення.

Помічено, що інтелігенція завжди соціально неоднорідна і може примикати до різних станів. Основна її маса у Російській імперії належала до найманих працівників, не мала у своїй власності засобів виробництва. Звідси, з одного боку, залежність цієї верстви від влади, а з іншого, – активна участь у революційному русі.

Російські філософи й письменники межі ХІХ-ХХ ст. внесли етичні і ціннісні складові в розуміння інтелектуальної еліти. Обов'язковим атрибутом інтелігенції вони вважали високу (зазвичай – християнську) мораль, відчуття особистої відповідальності за долю батьківщини і причетність до світових процесів, місіонерство, а також демократизм. Вони вважали, що інтелігенція – це позакласова, спадкоємна група, що характеризується створенням нових форм та ідеалів й активним втіленням їх у життя в напрямку до фізичного і розумового, суспільного та особистого удосконалення [5, с.6].

Характерно, що термін «інтелігенція» вживався та існував тільки на просторі колишньої Російської імперії й СРСР. Він був запроваджений у 1860-ті рр. письменником П.Д. Боборикіним і став міжнародним. Але й у закордонній літературі вживається знову-таки в основному для позначення певного соціального прошарку на території колишньої Російської імперії та СРСР. Переважна більшість закордонних дослідників вживають інші, близькі, але не тотожні за своїм змістом поняття «інтелектуали», «інтелектуальна еліта» тощо [5, с.7].

Формування інтелігенції як окремої соціально-професійної групи розпочалося ще в до державний період людської історії, коли виникла об'єктивна необхідність у кваліфікованому обслуговуванні певних духовних потреб суспільства. Домінуючою формою духовного життя в ті часи була релігія, тому своєрідною протоінтелігенцією стали жерці. З прийняттям християнства, по суті, єдиними представниками інтелігенції у Київській Русі були служителі церкви. Соціальна ієрархія і суспільний стандарт того часу передбачали жорстоку регламентацію діяльності інтелігенції, тому переважна більшість її за своїм походженням була феодалною і повністю зрослася з правлячим колом, причому це стосувалося як церковної, так і верхів світської інтелігенції [14, с.2].

Уже у середні віки почалося формування дуалістичної соціально-психологічної, духовної традиції інтелігенції. З одного боку, вона була міцно вмонтована в державну систему, працювала для неї, а з іншого –

вже тоді «постачала» опозиціонерів (і духовних «дисидентів»). Говорячи про середньовічну інтелігенцію, не слід поширювати на неї сьогочасне розуміння цього терміну [14, с.3].

XVIII ст. традиційно вважається нещасливим в історії української інтелігенції. Саме в цей час відбулася майже повна її русифікація. Однак саме у XVIII ст. абсолютистська централізована держава, особливо за часів Петра I та Катерини II, вперше звернула увагу на цілеспрямоване відтворення кадрів інтелігенції. Цей процес вийшов з-під тотальної опіки церкви. Головними постачальниками верств інтелігенції стали шляхта, козацька старшина, дворянство. Водночас прискорився процес «одержавлення» інтелігенції, підпорядкування її діяльності інтересам і вимогам держави. Одна з головних ознак цієї епохи – збільшення чисельності інтелігенції, урізноманітнення її професійних функцій, збільшення переліку інтелектуальних професій. Протягом XVIII ст. почала відокремлюватися в специфічну верству. З'явилися окремі особи, які пов'язували своє існування виключно з інтелектуальною працею, для яких вона ставала єдиним засобом заробітку, особливої кар'єри тощо. Вони «відривалися» від своїх станів і в цьому значенні «декласувалися», формували нову, окрему соціальну верству. Поступово зростав соціальний статус інтелігенції, її вплив у суспільстві [13].

Наприкінці XVIII ст. щодо русифікації або «денаціоналізації», а точніше «деетнізації» української інтелігенції почався зворотній процес, першими проявами якого була «Енеїда» І. Котляревського та подальший розвиток «малоруської» літератури [6].

Переломним етапом у зміні соціальної природи інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку можна вважати, по-перше, інтенсивний кількісний ріст; по-друге, зміну соціальних джерел формування, демократизацію її складу (феномен різночинної інтелігенції); по-третє, колосальне зростання її впливу в суспільно-політичному та економічному житті суспільства; по-четверте, її остаточне оформлення в окрему, специфічну соціально-професійну верству. Українська національна інтелігенція XIX ст. стає основною рушійною силою національного відродження. З цього часу вона стає провідною політичною силою нації [14, с.3].

У XIX ст. подальший розвиток та логічне завершення дістала традиція духовної опозиційності інтелігенції щодо держави [2, с.12]. Сам термін «інтелігенція» з'явився всередині XIX ст. для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка тією чи іншою мірою виявляла незгоду з політикою абсолютизму. Слово інтелігент у той час мало не стільки соціальний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча і вживалося переважно щодо інтелектуалів. Для української інтелігенції ця традиція мала тим більшу вагу, що, перейнявши провід у національному відродженні, вона міцно і назавжди поставила себе в постійну опозицію самодержавству з його централістично-шовіністичною суттю [13, с.4].

Поява терміну «інтелігенція» важлива і з точки зору саморефлексії цієї соціальної верстви. З'явилось поняття, за допомогою якого фактично оформився процес самопізнання, – усвідомлення себе як окремої спільності. Водночас протягом другої половини XIX ст. сформувався досить визначений соціально-психологічний тип людини, яка у суспільній свідомості асоціювалась з поняттям «інтелігент» [13]. Інтелігенція – соціальна категорія у структурі суспільства. До цієї категорії відносимо людей, які професійно займаються розумовою працею, а точніше, за спостереженням дослідниці Н. Шип, трьома його видами: інтелектуальною діяльністю, продукт якої стає товаром і має духовну цінність (твори письменників, художників); діяльністю, яка сполучає результат праці з трудовим творчим процесом (праця вчителя, лікаря); розумовою діяльністю, у результаті якої створюються матеріальні цінності [12, с.9].

Також, на думку Н. Шип, служба у державному апараті управління та інших адміністративних відомствах не вписується ні в один з вказаних видів праці. Тому в соціальній структурі чиновники відносяться не до інтелігенції, а до розряду державних службовців, тобто до «особливого стану» осіб, які спеціалізуються на управлінні і які перебувають у привілейованому становищі.

Дозволимо собі не погодитися з цією точкою зору, адже працівники адміністрації та судів, без сумніву, є інтелігентами за родом своєї діяльності (юристи, адвокати...). Навіть така категорія державних службовців, як члени поліції, містить у собі елементи розумової праці (наприклад, праця слідчого). Серед працівників державного апарату було чимало високоосвічених, інтелігентних людей. Тому ми розглядатимемо їх як представників інтелігенції.

Види розумової діяльності, де є обов'язковим є елемент творчості, можуть виконуватися людьми, які мають високу загальноосвітню і спеціальну підготовку. Професії актора, художника, письменника, музиканта, крім того, вимагають наявності таланту. Однак не виключено, що деякі особи, які не мали вищої освіти, піднімалися до рівня інтелігенції і навпаки: не завжди диплом про закінчення вищого навчального закладу є показником найвищого інтелекту, культури, інтелігентності людини, яка за своїм соціальним становищем належить до інтелігенції. До інтелігенції відносять, наприклад, вчителів без вищої освіти (у XIX ст. такими були вихованці вчительських інститутів, семінарій), оскільки їхня праця пов'язана з вихованням і розвитком розумових здібностей у людини. В силу певних обставин, невід'ємною складовою інтелігенції того часу стало студентство.

Молодь, з її енергією та націленістю у майбутнє, є найбільш динамічною та дійовою верствою в суспільно-політичному та національному русі. На перший погляд, та обставина, що молоді люди перебувають у лавах студентства протягом 4-6 років, говорить про неспостійність цієї соціальної групи та її порівняно незначний вплив на життя суспільства. Однак саме студенти підпадали під вплив нових течій, викристалізували новий світогляд, а в переломні часи найсильніше відбивали дух епохи.

Крім того, завдяки своїй молодості, студенти більш здатні на пристрась та ризик, вони більш ідеалістичні. Над ними менше тяжє матеріальна відповідальність за родину, кар'єрні розрахунки тощо. В добу великих революційних потрясінь ці обставини посилюють вплив студентства на хід подій, спричиняють до його великої рухливості та активності. Ламання стереотипів, задиркуватість, романтика традиційної «академічної свободи», вільне шукання правди, радість і фантазії, пов'язані з нестримною жагою днянь і самовираження, – ось складові цієї групи суспільства [1, с.67].

У студентів завжди більше намірів і планів, ніж реальних можливостей їх здійснити. Однак минав час, набувався досвід і студентство ставало кістяком «інтелігенції», яка займала чільне місце у політичному та культурному житті суспільства наприкінці XIX – початку XX ст.

Українські студенти через об'єктивні обставини виступали в ролі будителів суспільного життя значно вагоміше і повніше, ніж молодь інших національних спільнот. Треба пам'ятати, що йдеться про студентство недержавного народу, покликане стати лідером у боротьбі за найвищі національні ідеали. Справа в тому, що послідовне винищення української провідної верстви (старшини, шляхетської еліти) та захоплення московським режимом її залишки до «віроповідності» протягом століть призвело до дисбалансу в українському суспільстві.

Репресивна політика царизму щодо українського руху 70-80-х рр. XIX ст. сприяла розумінню національно-свідомою українською інте-

лігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що й зумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних ідей. На час відродження національної свідомості та національно-визвольного руху у XIX ст. рівновага між суспільними верствами в Україні була порушена: український народ фактично втратив свою національну еліту внаслідок її асиміляції за допомогою імперської культури та служби. Формування української інтелігенції як нової провідної верстви населення стало головним завданням часу, а, отже, висувало студентство на чільне місце протягом доби українського національного відродження. Усвідомлення українським студентством свого суспільного призначення – бути в авангарді національної боротьби – виховувало в них почуття обов'язку, яке переходило з покоління в покоління [3, с.4].

Розуміння інтелігенцією своєї суспільної ролі і своєї нечисельності (це стосується як Правобережної України, так і України загалом) спонукало до боротьби за створення власних українських навчальних і наукових закладів, за реформування системи освіти. Дуже малий відсоток був українських студентів, які навчалися та випустилися. До того ж, русифікаційні процеси в Україні, з виданням Валуєвського та Емського указів, надзвичайно прискорилися, а тому студенти-українці наполегливо здобували знання в найкращих європейських і російських навчальних закладах, готуючись в майбутньому заповнити прогалини в українській науці та культурі. Оскільки багато студентів походило з сільської місцевості, вони прагнули покращити долю українського села, і, отже, працювали на культурно-освітній ниві в просвітах, читальнях, кооперативах, аматорських гуртків, театрах тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. формується нове покоління молодих українських діячів, які вже не вагалися щодо власної національної незалежності і рішуче вимагали для свого народу національних прав та політичної свободи [10, с.194].

Таким чином, за визначенням Н. Шип, інтелігенція у соціальному понятті є суспільним формуванням високоосвічених людей, які професійно займаються розумовою діяльністю, в результаті якої створюються матеріальні та духовні цінності. У соціально-психологічному значенні поняття «інтелігент» характеризує морально-естетичні якості особистості: культуру думки і поведінки, високу людську мораль, делікатність, вольовий характер і т.д. [12, с.10]. Прогресивна інтелігенція майже завжди розуміла прагнення народу і займала народницькі та ліберальні позиції. Вона, як творчо мисляча верства населення, бачила неминучість перемін в житті суспільства.

Основним видом діяльності цієї верстви є складна, креативна розумова праця. Розумова праця має бути складною, пов'язаною з формулюванням проблеми, вибором способів її вирішення, оцінкою результатів, ефективності прийнятого рішення.

Основне призначення інтелігенції – розвиток культури у широкому розумінні цього слова. Представники цієї соціальної групи повинні мати необхідну освіту. Однак лише наявність вищої освіти не є визначальним чинником приналежності людини до цієї верстви [5, с.8].

Ця верства є основним творцем і носієм ідей у суспільстві. Перш ніж «опанувати масами», ідея виношується, формулюється і поширюється інтелігенцією. Також інтелігенції притаманна яскравість індивідуальності, широкий світогляд. Багато хто з російських філософів кінця XIX – початку XX ст., що займалися даною проблематикою (П.А. Лавров, Р.В. Іванов-Розумник, О.І. Герцен та ін.), протиставляли інтелігенцію іншій позакласовій суспільній (і також спадкоємній) групі – міщанству. На думку зазначених філософів, ця група характеризується невиразною індивідуальністю, вузьким світоглядом, вона загрузла в побуті і не

в змозі досягти чогось вищого. Однак тут варто зробити ремарку щодо національної особливості української інтелігенції [14, с.5].

Подекуди визначальними ознаками інтелігенції є також індивідуалізм, бажання бути «не таким, як усі», потяг до незалежності, неможливість працювати в організованих структурах. Ці риси відбиваються на особливості соціального поведіння її представників. Відповідно до умов існування інтелігенції склався і певний зовнішній вигляд інтелігента. В масовій свідомості з поняттям «інтелігент» вже пов'язувалась людина цілком визначеного стилю життя, поведінки, манери одягатися, матеріально-культурних потреб. Охайний одяг, борода або вуса, окуляри, чемна поведінка, вибачливість – все це були риси стереотипу «інтелігентної людини» [5, с.9].

Протягом усього періоду існування інтелігенція мала внутрішній конфлікт між власними морально-етичними настановами і матеріальними інтересами. Це породжувало загально визнану двоїстість соціальної поведінки інтелігенції, її непослідовність, постійні хитання між опозиційністю і угодовством.

Окреслюючи загальний соціально-психологічний портрет інтелігенції на рубежі XIX-XX ст., можна виділити деякі притаманні їй спільні риси й особливості: з одного боку – високий рівень моральних вимог, почуття справедливості, протесту проти насильства над особистістю, визнання свободи особи головною цінністю в системі загальнолюдських цінностей, опозиційність режиму, а з іншого – схильність до компромісів, непослідовність соціальної поведінки, індивідуалізм і груповий чи професійний егоїзм, схильність до ірраціоналізму тощо [12, с.14].

Наведенні характеристики не є вичерпними, оскільки дають лише приблизне уявлення про соціально-психологічне обличчя інтелігента того часу. Зокрема, українській інтелігенції подекуди було притаманне культивування та абсолютизація своїх поглядів, особистої вдачі, особистого або групового егоїзму тощо, завдяки чому на переломних, важливих етапах історії їй часто бракувало почуття єдності, спільності інтересів [12, с.15].

У вітчизняній історіографії не має єдиної класифікації інтелігенції, оскільки поділ на групи у відповідності з характером виконуваних функцій є умовним. Інтелігенція як соціальний прошарок, навіть, у переписах населення протягом всього XIX століття окремо не фіксувалась.

Відсутність статистичних даних не дає можливості показати не тільки галузеву або професійну, але й кількісну характеристику представників розумової праці не тільки Правобережжя, а й України. Навіть у найповнішому переписі населення Росії 1897 р. інтелігенція як самостійна соціальна категорія не фігурує [7, с. 417].

Проте, за переписом 1897 р. в Україні налічувалося приблизно 24 тисячі осіб з вищою освітою і приблизно 17 тисяч з середньою спеціальною, тобто 41 тисяча «дипломованих інтелігентів». Щодо загальної кількості населення це складало приблизно 0,2%. Втім, система вищої освіти не була єдиним джерелом формування інтелігенції. Деякі професії на той час не потребували спеціальної освіти. Це стосується категорії домашніх вчителів (і не тільки домашніх), частини акторів, художників, літераторів тощо [2, с.15]. Зрозуміло, що ці категорії інтелігенції не були визначальними для її соціально-професійних характеристик, однак кількісне збільшення її відбувалося й за їхній рахунок [2, с.23].

Перепис проводився одночасно по всій території імперії протягом 28 січня 1897 р. і був першим повним переписом населення. Облік, проведений за групами занять. Опираючись на дані перепису, варто виділити такі групи занять, які безпосередньо можна трактувати як такі, що стосуються інтелектуальної діяльності. За першим всезагальним переписом Російської імперії 1897 р. це: адміністрація, суд і поліція; громадська

і станова служба; приватна юридична діяльність; навчальна і виховна діяльність; наука, література, мистецтво; лікарська і санітарна діяльність.

В цьому реєстрі найбільше заперечень може викликати перша група професій, зокрема «поліція», яку важко віднести до інтелігенції (особливо городових). Проте ігнорування цієї групи неможливе, хоча б тому, що частина працівників розумової праці була бюрократизована.

Розглядаючи інші групи професій, слід урахувати, що облік їх був вельми недосконалий. Так, серед зайнятих навчальною та виховною діяльністю можна зустріти не тільки учителів, вихователів, чиновників міністерства, але й сторожів та прислугу, тобто є небезпека невиправданого збільшення кількості зайнятих інтелектуальною діяльністю. Слід, однак, врахувати й те, що певні категорії інтелігенції не входили до згаданих вище груп і підіягали облікові в інших розділах (наприклад, гірничі інженери – в групі занятя «Гірничі і заводська промисловість») [5, с.25].

Отже, за вказаними групами занять у січні 1897 р. в Україні загалом нараховувалося (без членів родин) 125,8 тис. чоловік. У порівнянні із загальною кількістю населення це становило 0,5%. Частка інтелігенції Російської імперії, зосереджена в Україні, була досить високою: наприкінці XIX ст. тут працювало 22,7% усіх вчителів, 19% медичних працівників, 22,5% адвокатів і нотаріусів, 13,6% діячів науки, літератури, мистецтва [2, с.22].

У той же час відомий дослідник В. Сарбей зазначає, що прошарок саме української інтелігенції налічував не більше 15 тис. осіб [9, с.176].

За даними Г. Касянова, що сформовані переважно на основі перепису 1897 р., представників інтелігенції (без членів родин) Правобережжя нараховувалося лише 48 тис. 40 осіб. В порівнянні з іншими соціальними верствами, загальна кількість представників інтелігенції була невеликою [2, с.29].

Незважаючи на свою нечисельність, інтелігенція відігравала помітну роль у суспільному житті краю. Головна ж роль у відродженні національної самосвідомості українського народу належала саме інтелігенції. Це не було випадковістю. Адже ті сфери культури, в яких вона була представлена, мали глобальний резонанс і зумовлювали значення та пріоритет національної ідентичності, що її робило творцем національної свідомості. Саме інтелігенти вперше задалися питанням про свою національну ідентичність. Це дозволяло їм допомагати пройти цей нелегкий шлях самоусвідомлення іншим верствам населення [3, с.214].

Отже, виокремлення інтелігенції в особливу соціальну групу ґрунтується, насамперед, на наявності інтелекту – здатності до вищих абстрактно-теоретичних форм мислення, здатності мислити, відірвавшись від вузівської, політичної, економічної, культурної прагматики. Основним видом діяльності цієї верстви є складна, креативна розумова праця пов'язана з формулюванням проблеми, вибором способів її вирішення, оцінкою результатів та ефективності прийнятого рішення. Основне призначення інтелігенції – розвиток науки та культури у широкому розумінні цих слів.

Список використаних джерел:

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 257 с.
2. Касянов Г. Українська інтелігенція. На рубежі XIX–XX століть / Г. Касянов. – К.: Либідь, 1993. – 314 с.
3. Коляда І.А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації / І.А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. VII. – К., 2001. – С. 212–219.
4. Коляда І.А. Українська інтелігенція та національний рух 70–80-х рр. XIX ст.: особливості ідеології / І.А. Коляда // Сіверський літопис. – №5. – С. 4.

5. Кордун О. Прошарок, верства чи клас? У пошуках пострадянської інтелігенції / О. Кордун // Нова Влада: збірник аналітичних матеріалів. Факт. – Б.м., 2002. – 100 с.
6. Котляревський І. Енеїда / І. Котляревський. – К.: Дніпро, 1987. – 156 с.
7. Малий В.В. Демографічна ситуація на Поділлі (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / В.В. Малий // Наукові праці К-ПДПУ. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.6. – С. 416-425.
8. Палієнко М. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Визвольний шлях. – 1999. – №1. – С.81-89.
9. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей / Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 9.
10. Українське питання в Російській імперії (кінця XIX – початку XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1999. – Ч. 2. – 487 с.
11. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М. Шаповал. – К.: Україна, 1994. – 45 с.
12. Шип Н.А. Интеллигенция в Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
13. <http://www.experts.in.ua/baza/analitik/index.php>.
14. <http://UK.wikipedia.org/wiki/Intelligentsia>.

Speech in the article is about separation intelligentsia with is separately class population of Ukrainian of end XIX – to beginning of XX centuries.

Key words: *intelligentsia, Ukrainian, national consciousness of Ukrainian, society, separately class population.*

Отримано: 8.04.2010

УДК 903.2(477.43)

В. І. Якубовський

ПРО ХРИСТИЯНСЬКІ РЕЛІКВІЇ З ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ, МЕЖЕРІЧЧЯ ВЕРХІВ'ІВ РІЧОК СЛУЧА І ГОРИНІ

У статті аналізуються предмети дрібної метало-камінної пластики культового призначення, які походять із давньоруських городищ XII – XIII ст. верхів'їв річок Случа і Горині. Вперше у науковий обіг вводяться натільні хрестики, досліджені автором у 2009 польовому сезоні у процесі розкопок південно-західного укріплення середньовічного м. Губин, а також розглядаються християнські реліквії, відкриті російськими фахівцями у час археологічного вивчення укріпленого центру біля с. Городище під Шепетівкою.

Ключові слова: *городище, монастирські художньо-ремісничі майстерні, енколпіони, іконки, натільні хрестики.*

У межиріччя верхів'їв річок Случа і Горині археологічно добре вивченими є два давньоруських городища XII-XIII ст.: одне біля с. Городище в Шепетівському районі (Хмельницька область), друге – у с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. З них, пам'ятка в околицях с. Городища, яка увійшла в історіографію, як Ізяслав, являє собою велике дводольне укріплення. У 1948–1953 роках його територію повністю розкопано науковцями Ленінградського відділення Інституту археології Російської Академії Наук. За підрахунками М. А. Миролюбової з розкопок означеного городища у фонди Російського Державного Ермітажу надійшло 50 тисяч знахідок [9, с. 3], в тому числі біля 80 предметів, що представляють християнські реліквії.

Губинське городище – це рештки чотирьохдольного укріпленого центру середньовічного м. Губин XII-XIII ст., які знаходяться на Правобережжі с. Губин в урочищі Замок. Розкопками, які здійснює археологічна експедиція Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, відкрито великий речовий комплекс різноманітних предметів, серед яких 12 виробів презентують культову